

УДК 347.4
DOI <https://doi.org/10.32837/npnuola.v24i0.653>

П. Д. Гуйван

ТЕМПОРАЛЬНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ВОЛОДІННЯ ЧУЖИМ МАЙНОМ: ПОСЕСОРНИЙ ЗАХИСТ

Постановка проблеми. Багатогранність цивільно-правових відносин породжує різноманітні матеріальні права та обов'язки їхніх учасників. Так, зобов'язання можуть полягати в передачі товару, сплаті грошових коштів, виконанні робіт, наданні послуг, відшкодуванні шкоди тощо. Виконання такого зобов'язання боржником в одних випадках (наприклад, надання послуг) не впливає на речові права сторін, в інших – може відбуватися перехід права власності на товар чи кошти. Навпаки, невиконання зобов'язання досить часто позбавляє кредитора можливості отримати майно. Що ж при цьому відбувається із суб'єктивним речовим правом на таке майно? Законодавство України не акцентує уваги на стані правового титулу такого майна, але наявні цивілістичні дослідження дають підстави вважати, що відповідь на це питання значною мірою залежить від того, чи є особа, яка фактично володіє майном, його власником.

У більшості практичних випадків володіння співпадає із правом власності – річ фактично утримується її власником або уповноваженою нею за відповідним правовим особам. Тому історично володільцеві не потрібно було висувати своє власницьке право, коли виникали спори про порушення правомочності володіння [1]. Але на практиці сьогодні все частіше зустрічаються випадки, коли володіння річчю насправді не ґрунтується на якомусь праві. Такі випадки не завжди являють собою суспільно небажане явище, а іноді вони є найбільш оптимальним способом опосередкування матеріальних взаємин. До прикладу, саме за конструкцією давнісного набувного механізму фактичне тривале володіння чужим майном є обов'язковою передумовою для набуття на нього права власності. Однією з визначальних підстав для такого результату за національним законодавством є добра совість незаконного набувача майна. Така особа, яка має bona fides – добру совість, не могла та не повинна була знати на час отримання речі, що її відчужувач діє всупереч повноваженням, отриманим від власника, або взагалі не має повноважень. Отже, захисний інструментарій охорони прав такого володільця та власника мають різні правові підґрунтя, не однакові засади та принципи здійснення. Якщо володільець є одночасно власником, то, окрім його титулу, немає необхідності задіювати інші чинники володіння, наприклад, добру совість. Навпаки, коли набувач

не є власником, має бути з'ясована його добросовісність. Але і це далєбі не означає, що презумпція можливої законності утримання майна як свого власного не може бути спростована в порядку, встановленому законом. Відтак питання є доволі актуальним та потребує додаткового наукового дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У цивілістиці проблематиці нетитульного володіння майном та можливості захисту такого утримання майна приділяли увагу такі вчені, як Новицький І.Б., Скловський К.І., Маковій В.П., Гаджиев Г.А., Авласевич А.І., Рахмілович В.А., Латиев О.М., В.І. Цікало та інші. Спектр наукових поглядів коливався досить широко – від постулювання суб'єктивного права на нетитульне володіння чужим майном до обстоювання тези про конструювання фактичного стану подібних відносин і врегулювання його в певний правовий спосіб. У той же час не знайшло наукового висвітлення питання щодо розроблення концепції володільницького захисту незалежно від правового титулу та знаходження відповідного балансу із правом власності задля досягнення кращої динаміки матеріального речового обороту. Дослідження цього питання та напрацювання практичних рекомендацій щодо природи захисного механізму реального володіння становить **мету** даної статті.

Виклад основного матеріалу. Необхідність правового унормування відносин стосовно володіння річчю без належного права пояснюється тим, що, хоча таке майно і продовжує належати власнику, останній практично позбавлений можливості реалізації закладених у цьому праві повноважень, у той час як фактичний володільць, не маючи швидких перспектив набути власність, все ж здійснює притаманні даному праву функції. Якщо не здійснити відповідного опосередкування, це викликає досить часто вельми суперечливі ситуації на практиці. Так, у разі виникнення спору в суді мають досліджуватися підстави передачі речі попереднім її утримувачем, а тому – від попереднього і так далі до моменту виготовлення майна. Подібну тяганину ще середньовічні юристи називали «диявольським доказом» – *probatio diabolica* [2, с. 199], а вказане становище є відверто незручним як для самих учасників цивільних відносин, так і для громади. Задля усунення такої невизначеності цивільного правовідношення, коли володільць майна не має на нього жодного титулу та правових засобів для захисту, пропонувалося запровадити (а точніше – відродити) інститут набувальної давності для набуття права власності [3, с. 120–125], що і було зроблено в новій редакції українського Цивільного кодексу. Дійсно, набувальна давність сьогодні розглядалася як підстава для виникнення права власності, навіть іноді незалежно від добросовісності заволодіння майном та інших чинників. Звісно, зводити проблематику безтитульного володіння виключно до давнісної окупації чужої речі було б невірною, бо, насправді, існують й інші ситуації подібного стибу. І все ж незаконне володіння особи чужим майном для давності наразі найбільш прийнятне суспільно та економічно з огляду на очевидний позитивний для динаміки речового обороту результат.

Інститут набувальної давності не є новим, він був відомим здавна. Історично він характеризувався самостійним і незалежним володінням «як

на праві повної власності», що виключає не лише можливість винагороди «документальному» власнику, а й право останнього на відібрання майна після спливу позовної давності [4, с. 2]. Адже за будь-яких обставин у разі початку набувального строку давнісний володілець не просто фізично утримує річ. Оскільки цивільно-правовий строк є невід'ємною складовою частиною змісту суб'єктивного права, особа протягом набувальної давності реалізує своє право на безтитульне давнісне володіння. Такий процес не можна вважати фактичним станом – це суб'єктивне матеріальне право, яке має конкретний обсяг, обмежене строком і здатне до захисту [5, с. 274]. Зокрема, законодавець встановив можливості для судового захисту добросовісного набувача у випадку, коли він протягом набувального строку втратить річ не зі своєї волі. Перелік таких випадків не надається, але, застосовуючи правило ч. 1 ст. 388 ЦКУ, де також йдеться про дефект волі (щоправда власника), маємо схилитися до думки, що вони охоплюють і загублення речі, її крадіжку та інше вилучення майна від добросовісного незаконного володільця поза його волею. Наприклад, відібрання речі із застосуванням обману, насильства тощо третьою особою чи навіть власником. Усі вказані діяння, за буквального приписом закону, є підставою для позовного захисту.

При цьому порушником вказаного речового права на давнісне володіння буде не той, хто вкрав чи відібрав річ, а особа, яка утримує річ. Спосіб такого захисту також визначений нормативно – це витребування майна. Чи є такий захист тотожним віндикаційному? Адже останній – це витребування власником майна в незаконного володільця, тож, на думку окремих авторів, тільки такі вимоги вправі називатися віндикаційними, в іншому разі прийдеться допустити зіткнення чи конкуренцію двох віндикаційних домагань [6, с. 7]. Під час захисту не титульного володільця відбувається якраз навпаки. Утім, попри те, що закон не називає даний спосіб захисту віндикаційним, вважаємо, що він має тотожну юридичну регламентацію. Утім, подібна думка в нашій практиці не є безспірною. Тож знову мусимо повернутися до необхідності запровадження спеціального володільницького захисту [7, с. 88–90]. Тільки коли суспільство, а за ним і закон дійдуть твердого висновку, що захищатися може і мусить не тільки власність, а й володіння проти власності, зазначене поки що декларативне правило набуде реального наповнення. Крім того, коментоване положення абзацу другої частини 3 статті 344 ЦКУ має бути поширене і на випадки добросовісного давнісного володіння (вважаємо нинішню конструкцію даної норми, коли відповідний позовний захист не стосується добросовісних набувачів, прикрою технічною помилкою законодавця). І саме за такого підходу навіть власник (а треті особи і поготів), який отримав річ поза його волею давнісного володільця (знайшов, відібрав силою, вкрав тощо) вважатиметься «незаконним» набувачем, більше того – недобросовісним. І в нього річ має бути відібрана завжди.

За змістом наведеного правила ч. 3 ст. 344 ЦКУ, коли ж майно вибуло від давнісного утримувача поза його волею (украдене, відібране силоміць тощо), в тому числі й власником, перебіг набувального строку продовжується, якщо річ була повернута або було пред'явлено судову вимогу такого

змісту протягом одного року від дня її вилучення. В останньому випадку логічно припустити, що набувальна давність продовжує тривати не тільки рік, а й протягом усього процесу. Наведене правило міститься у чинному законодавстві України. Та, як вже вказувалося, воно має істотний дефект, бо не поширюється на всіх давнісних володільців, зокрема на добросовісних набувачів. виправити таку прикру неточність можна досить легко. Варто лишень абзац другий частини 3 ст. 344 ЦКУ назвати частиною четвертою, а існуючу частину четверту – частиною п'ятою даної статті, і все стане на свої місця.

Коментоване правило абзацу другого нинішньої ч. 3 ст. 344 ЦКУ містить також положення, згідно з яким давнісний набувний строк не зазнає змін, якщо володільць протягом року пред'явить позов про витребування незаконно вилученої в нього речі. Оця, на перший погляд, цілком тривіальна фраза насправді має величезне значення для усвідомлення правової природи всього давнісного набуваного власницького інституту. На переконання низки сучасних дослідників ця норма фактично запроваджує суб'єктивне право на володіння чужою річчю. Так, Г.А. Гаджиев доводить таке положення, виходячи з того, що фактичний стан речей не може охоронятися за допомогою державного примусу, натомість право на захист є елементом повноваження, що входить до складу будь-якого суб'єктивного права [5, с. 273]. Інші дослідники менш категоричні. Визнаючи факт існування володільницького захисту, вони все ж характеризують суб'єктивне право давнісного володільця як обмежене, не речове (передається не з майном, а в порядку особистого правонаступництва) та не абсолютне (воно не здатне протистояти праву власника чи іншого титульного утримувача) [8, с. 292].

Ми би оцінили правове становище у цій сфері регулювання дещо обережніше: правилом абз. 2 ч.3 ст. 344 ЦКУ не запроваджується, а декларується суб'єктивне право давнісного володіння чужою річчю, захист якого також задекларований. На жаль, даний механізм досі не адаптований до загального правового інструментарію речового права ні теоретично, ні нормативно. Вирішення даної проблеми потребує серйозного зламу суспільної свідомості та подальшого значного коригування цивільного законодавства. А це усе можливе лише після кардинальної зміни матеріальних відносин власності, тобто соціально-економічного базису.

Але, попри відвертий позитив наразі вже запровадженого подібного володільницького захисту, продовжує залишатися актуальним одне питання. Мова йде про можливість судового захисту особи, яка не має титулу, але все ж володіє річчю, проти документального власника, який позбавлений володіння. Якщо окупація носить давнісний характер (відбувається упродовж строку набувальної давності), вона має певну, хоча і таку, що досить важко реалізується на практиці, правову регламентацію. Та де-факто важко уявити собі ситуацію, коли суд захищатиме незаконного (навіть добросовісного, не кажучи вже про володільця, який своєчасно не повернув річ власникові) окупанта, у якого власник силоміць чи з іншим дефектом відібрав майно. Як мінімум, така ситуація матиме суспільне сприйняття на користь власника. Відтак мусить бути напрацьований та нормативно закріплений механізм володільницького захисту.

У класичній цивілістиці свого часу було запроваджено поняття так званого посесорного володіння, яке характеризує лише сам процес окупації речі, незалежно від прав на майно та способу його отримання (*possessio*). Для захисту володіння в посесорному порядку застосовувалися три категорії інтердиктів: про утримання існуючого володіння, про повернення насильно чи потай втраченого та про встановлення володіння вперше [9, с. 11]. Древні римляни взагалі відмежовували такий майновий стан від власності, стверджуючи, що між ними немає нічого спільного (*nihil commune habet proprietatis cum possessione*, Ульпіан) [10, с. 78]. Відтак, за даною концепцією, якщо річчю володіє її власник, він також має оцінюватися виключно з позицій, які визначають порядок володіння. Тобто йому притаманні ті ж ознаки, що і будь-якій іншій особі, яка в силу титулу чи без такого має владу над певним майном. У Росії теорія посесорного захисту (кожен має право захищати своє володіння судом) набула поширення наприкінці 19 століття [11, с. 531].

Однак у науковій літературі були і противники посесорного захисту. Такий підхід був дуже симптоматичний за часів планової економіки та відсутності ринкових відносин в суспільстві, коли фактично не існувало калейдоскопічної зміни володільців майна, яка б могла передбачати підвищений захист володільця. Головним аргументом виказувалося те, що правовий захист за своєю природою належить не стану чи прояву незалежно від права, а, навпаки, надається саме у зв'язку із правом, забезпеченим юридичним титулом, що лежить в основі володіння. Тому це позбавляє судові органи можливості відновлення фактичного утримання майна без підтвердження відповідної належної правової підстави – речового титулу. Таким чином, на думку апологетів даної тези, запровадження володільницького захисту суперечить основним принципам цивілістики та не викликане практичною доцільністю [12, с. 170].

Сьогодні категоричні заперечення проти посесорного захисту лунають у науковій літературі нечасто, проте і позитивних зрушень в епоху стабілізації матеріального обороту в частині коригування чинного законодавства в бік посилення володільницького захисту не спостерігається. Між тим вони є дуже актуальними та такими, що на часі. Поки що законодавець обмежився постулюванням соціальної цінності фактичного володіння як правової категорії (глава 31 ЦКУ). Положення вказаного нового матеріального інституту, хоча і непевно, але закріплюють безтитульне володіння в якості суб'єктивного права особи (втім, саме непевністю та непослідовністю правотворця в даному сенсі пояснюється суперечливість відповідного теоретичного осмислення даного правила та його практичного правозастосування). Але цього відверто замало, бо саме існування відносин мусить бути забезпечене правовим інструментарієм юридичного захисту. Це поки що не робиться, хоча світовий досвід містить приклади такі правових конфігурацій, які є досить ефективним в розглядуваному контексті. Адже призначенням посесорної охорони володіння, в тому числі того, що є легітимним та прийнятним у суспільстві, але не ґрунтується на титулі, вважається спрощений механізм захисту. Цей процес повною мірою відповідає задачі оперативного поновлення юрисдикційними методами порушеного суб'єктивного права

у спрощеному порядку. Він відрізняється такими суттєвими ознаками, як неприпустимість спору про право, оперативність захисної реакції, попередній і тимчасовий характер захищеного положення та можливість застосування насильства шляхом реалізації захисного повноваження влади [8, с. 299].

Під час вирішення питання про захист фактичного володільця майна від порушень із боку будь-яких інших осіб за ідеєю не має значення наявність у окупанта правового титулу, а також посилення на наявність чи відсутність титулу в іншій стороні. Для дієвості посесорного механізму позивач лише зазначає, що він був позбавлений фактичного володіння річчю або має перешкоди в її утриманні. Звісно, дані обставини підлягають доказуванню. Але для суду не є важливим, хто звернувся за захистом, володільець чи власник, або добросовісний набувач. Це дає змогу окремим дослідникам вести мову про практично необмежене поширення рамок володільницької охорони, застосовуючи її до недобросовісних набувачів і навіть злодіїв, якщо вони будуть піддані насильству з боку третіх осіб чи навіть власника. За цією позицією, тим самим держава бере на себе зобов'язання з недопущення та викорінення насильства під час вирішення майнових спорів та встановлення громадянського спокою в суспільстві [13]. Ми не є прихильниками настільки радикальних змін у цивільному законодавстві. Адже в порівнянні захисних можливостей власника, який, можливо, втратив своє майно завдяки особистій халатності, та особи, що поцупила його, визначальними є не лише правові, але й морально-етичні та суспільно прийнятні чинники. Тож дані крайні за своєю сутністю відносини подібного стибу поки що залишимо без уваги. Але для тих видів володіння, хай навіть і без титулу, яке соціум через прийняте законодавство визначає бажаним (добросовісне незаконне набуття майна, що спричинило давнісне володіння тощо), спрощений посесорний захист є необхідним.

З урахуванням проведеного в даній праці дослідження можна зробити деякі висновки. Безспірним є факт, що цивільне законодавство визнає існування безтитульного володіння і певним чином намагається забезпечити його захист. З огляду на це можемо вести мову про існування суб'єктивного матеріального права – права на незаконне володіння чужим майном. Розробники чинного Цивільного кодексу України намагалися якимось чином встановити межі існування вказаного суб'єктивного матеріального права. Саме із цієї точки зору слід розглядати положення кодексу про набувальну давність. Але правовий механізм захисту не титульного володіння навіть у випадку реалізації права на давнісну окупацію речі не є дієвим та ефективним. Пропонується зробити наступний нормативний крок і запровадити повноцінний посесорний захист, принаймні осіб, які добросовісно заволоділи майном.

Література

1. Латыев А.Н. Упрощенная защита права собственности в современной России. URL : <http://www.yurclub.ru/docs/civil/article43.html>.
2. Римское частное право : учебник / Под ред. И.Б. Новицкого и И.С. Перетерского. Москва : Норма; Инфра-М, 1996. 704 с.
3. Венедиктов А.В. Проблема защиты фактического владения в советском праве. *Советское государство и право*. 1941. № 4. С. 120–125.

4. Бутовский А.Н. Давность и юридические лица. *Вестник права и нотариата*. 1909. № 2. С. 1–2.
5. Гаджиев Г.А. О субъективном имущественном праве добросовестного владельца. *Актуальные проблемы науки и практики коммерческого права. Сборник научных статей*. Москва : Волтерс Клувер, 2005. Вып. 5. С. 269–278.
6. Братусь М.Б. Вещно-правовые способы защиты права собственности и владения : автореф. дис. канд. юрид. наук. Москва, 2005. 25 с.
7. Скловский К.И. Применение норм о доброй совести в гражданском праве России. *Хоз-во и право*. 2002. № 9. С. 79–94.
8. Скловский К.И. Собственность в гражданском праве. 5-е изд., перераб. Москва : Статут, 2010. 893 с.
9. Бочкарев Ю.А. Защита владения и права владения в гражданском праве России : автореф. дисс. канд. юрид. наук : 12.00.03. Волгоград, 2007. 22 с.
10. Новицкий И.Б. Римское право. Издание 6-е, стереотипное. Москва, 1997. 245 с.
11. Тютрюмов И.М. Законы гражданские с разъяснениями Правительствующего Сената и комментариями русских юристов / составил И.М. Тютрюмов. Москва : Статут, 2004. Кн. 2. 603 с.
12. Коновалов А.В. Владение и владельческая защита в гражданском праве : дисс. ... кан-та юр. наук. Санкт-Петербург : С.-Петерб. гос. ун-т, 1999. 220 с.
13. Авласевич А.И. Проблемы приобретения права собственности от неуправомоченного отчуждателя, владения и владельческой защиты. URL : <http://www.ibil.ru/index.php?type=review&area=1&p=articles&id=708>.

А н о т а ц і я

Гуйван П. Д. Темпоральні характеристики володіння чужим майном: посесорний захист. – Стаття.

Дана наукова праця присвячена дослідженню актуального питання стосовно запровадження володільницького захисту в національному цивільному праві. У роботі вивчаються широко поширені у практиці ситуації, коли власник втратив володіння належною йому річчю, тоді як фактичний набувач утримує дане майно без правового титулу. Досить часто подібні відносини регулюються нормами матеріального права і є суспільно бажаними задля поживлення динаміки речового обороту. Однак, попри певне нормативне врегулювання характеру такого володіння, наприклад правилами цивільного інституту набувальної давності, залишається невизначеною із правової точки зору проблема юридичного захисту подібної безтитульної окупації речі в разі порушення з боку третіх осіб і, зокрема, власника. Проаналізовано зміст відповідного повноваження давнісного володільця на звернення до суду в разі вилучення в нього майна. Встановлено, що, попри загалом прогресивне значення цього інструменту, він все ж досить обмежений у застосуванні (наприклад, щодо порушень із боку власника) та не має всезагального характеру. Запропоновані певні зміни в редакції ст. 344 ЦКУ, які дозволять більш широке використання даного захисного механізму.

Разом із тим у статті наголошується на необхідності законодавчого закріплення цивілістичного принципу посесорного захисту в Україні. Посесорна охорона володіння не ґрунтується на титулі, тож вона гарантує спрощений механізм захисту. Цей процес повною мірою відповідає задачі оперативного поновлення юрисдикційними методами порушеного суб'єктивного права, який відрізняється такими суттєвими ознаками, як неприпустимість спору про право, оперативність захисної реакції, попередній і тимчасовий характер захищеного положення та можливість застосування насильства шляхом реалізації захисного повноваження влади. Для дієвості посесорного механізму позивач лише зазначає, що він був позбавлений фактичного володіння річчю або має перешкоди у її утриманні. Звісно, дані обставини підлягають доказуванню. Але для суду не є важливим, хто звернувся за захистом, володілець чи власник, або добросовісний набувач. У роботі обстоюється теза про необхідність такого захисту, принаймні для тих видів безтитульного володіння, які суспільство визначає бажаними (наприклад, добросовісне незаконне набуття майна, що спричинило давнісне володіння).

Ключові слова: посесорний захист, добросовісний володілець, правовий титул.

S u m m a r y***Guyvan P. D. Temporal characteristics of owning another's property: possessor protection.* – Article.**

This scholarly work is devoted to the study of the pressing issue regarding the implementation of property protection in national civil law. The work examines the widespread in practice situations where the owner has lost possession of the property belonging to him, while the actual acquirer holds the property without a legal title. Quite often, such relationships are governed by substantive law and are socially desirable in order to revive the dynamics of real turnover. However, despite some legal regulation of the nature of such possession, such as the rules of the Civilian Institute of Limitation, the problem of legal protection of such indiscriminate occupation of a thing in the event of infringement by third parties and, in particular, the owner remains unclear. The content of the relevant authority of the ancient holder to appeal to the court in case of seizure of his property is analyzed. It has been established that, despite the generally progressive importance of this tool, it is still rather limited in its application (for example, infringements on the part of the owner) and is not universal. Some changes in the wording of Art. 344 CCUs that will allow greater use of this protection mechanism.

At the same time, the article emphasizes the necessity of legislative consolidation of the civilistic principle of the bordering protection in Ukraine. Possessor property protection is not title based, so it guarantees a simplified protection mechanism. This process is fully in line with the task of promptly restoring the jurisdictional methods of violated subjective law, characterized by such essential features as the inadmissibility of a legal dispute, the promptness of a defensive reaction, the provisional and temporary nature of a protected position, and the possibility of using violence through the exercise of a protective power. For the effectiveness of the seizure mechanism, the plaintiff merely states that he has been deprived of actual possession of the thing or has obstacles in its maintenance. Of course, these circumstances are subject to proof. But for the court, it doesn't matter who asked for protection, the owner or the holder, or the bona fide purchaser. The thesis argues for the need for such protection, at least for those types of nontitular possession that society deems desirable (for example, bona fide unlawful acquisition of property that gave rise to ancient possession).

Key words: possessory protection, bona fide holder, legal title.